KUNGSÖRS SÖDRA KUNGSLADUGÅRD

En central plats för Karl XI

CLAS TOLLIN

DET FINNS FLERA orsaker till att Karl XI hellre vistades på kungsgården Kungsör än på Stockholms slott. Kungen var en flitig jägare. Han var även intresserad av lantmäteriverksamheten kring Kungsör. Troligen spelade båda dessa faktorer in för att lantmätaren Olof Thurman fick i uppdrag av kungen själv att upprätta en detaljerad och innehållsrik karta över Kungsörs Södra ladugård. Kartan som blev klar 1696 är det viktigaste underlaget till följande text.

De kungliga allmännings-kommissionerna innebär dessutom att Västmanlands bergslag idag tillhör de bäst karterade områdena, med såväl geometriska som geografiska kartor från omkring 1700.

Bakgrunden till kungsgården

Under 1500-talet förekom både Kungsör och Ulvsund som beteckningar på ett särskilt kronogods på ömse sidor om Arbogaån. Namnet Kungsör har sitt ursprung i den nord–sydliga sand- och grusås (ör) som löper mellan Arbogaåns mynning i söder till Hedströmmens i norr. Ulvsund är troligen ett äldre namn på Arbogaåns utlopp i Mälarviken Galten.

Norr om Arbogaån ligger Kungs-Barkarö kyrkby som redan under medeltiden var en kunglig domän. Vid någon tidpunkt, oklart när, har grusåsen och det låglänta området väster därom avsöndrats från Barkarö bys ägor och bildat en egen fastighet som fick namnet Norra Kungsladugården.[1]

På 1580-talet lade Johan III grunden till ett slottsbygge på åsen ovanför Kungsudden. Förebilden var Andrea Palladios Villa Rotonda

Norr om Arbogaån ligger den höga trädbevuxna Jägaråsen. Väster därom är lågt liggande marker mot Kungs Barkarö by. Området vid Arbogaån i söder är den stora slåttermarken Hundsängen. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T28 13:1).

i Vicenza som uppfördes ungefär samtidigt. Arbetet avbröts emellertid 1586 och idag återstår endast en korsformig grop.[2]

På 1690-talet gränsade Kungsgården till Grönö och Granö i norr och Kungs-Barkarö i väster (T28-13:1). Någon äldre bebyggelse har inte funnits mellan Kungs-Barkarö och Mälaren, däremot stora frodiga gräsmarker med bete och hö som förmodligen var ämnade till att försörja kungsgården och det slott som senare uppfördes nedanför grusåsen.

Idag ligger samhället Kungsör med sin kyrka från sent 1600-tal på södra sidan om Arbogaån som även var gräns mellan Torpa socken i Södermanland och Kungs-Barkarö socken i Västmanland.[3] Kronans rådighet över detta område går tillbaka till Gustav Vasa och reformationen. Marken tillhörde tidigare en större bebyggelse som hette

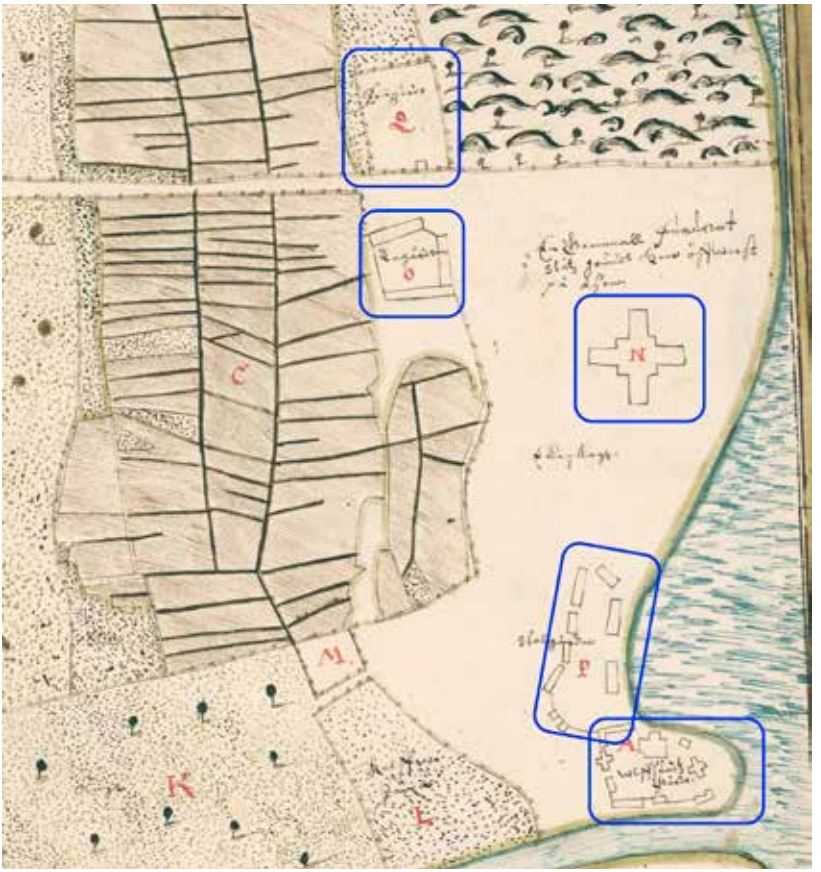
Runna (Ruhna). Runna bestod vid slutet av medeltiden av fyra Julita klosterhemman och en gård kallad Gädderunna som tillhörde frälsesläkten Gädda. Därutöver fanns byn Skarprunna cirka 5 kilometer uppströms. Runna-namnen antyder således ett äldre områdes- eller traktnamn. Efter Gustav Vasas förvärv av Runna by 1555–1556 avhystes bönderna och en avelsgård anlades. På så sätt bildades en samlad kronodomän med marker på båda sidor om Arbogaån.

Kungsörs betydelse för kronan

Kungsörs och dess omlands betydelse för kronan visas av att gården, tillsammans med socknarna runt slotten i Uppsala och Vadstena samt kungsgårdarna Alvastra och Julita, var de första som avmättes i den landsomfattande äldre geometriska karteringen. Från omkring 1635 finns geometriska kartor både över området norr om Arbogaån med Kungs-Barkarö by (T3:195 bild 131) och över Ulvsunds Södra Kungsladugårds ägor (T3:201 bild 137, T3:268, 269 bild 203, 204). Av stilen att döma är de utförda av lantmätaren Johan Larsson Groth. Enligt kartans textbeskrivning gav Ulvsundsängen (Sandskogsängen) 500 plus 700 lass hö (T3:271).[4]

Omkring 1690 upprättade lantmätaren Johan Andersson Frijman (Ekstrand nr 1755) en översiktlig karta över Kungsgårdens ägor norr om Arbogaån (T28-13:1).[5] Angående den södra delen hade Västmanlands ordinarie lantmätare Jonas Carlsten redan 1688 beklagat sig över det myckna lantmäteriarbetet i länet och ansökt om hjälp för att upprätta en karta över detta område. Han föreslog själv sin elev Olof Thurman (Ekstrand nr 1072) till tjänsten. Landshövding Balthasar Gyldenhoff beviljade i ett kungligt brev från oktober 1688 Thurman anställning, men med förbehållet att han först skulle examineras av lantmäteridirektör Carl Gripenhielm. Thurman tog sin examen 1689 och blev 1691 extra ordinarie i Kungsörs län (Samlingar nr 83).[6] Den 3 februari 1695 befallde kungen att Carl Gripenhielms efterträdare Johan Transchiöld skulle skynda på arbetet med att avmäta Kungsörs ägor och uppdraget gick till Thurman (Samlingar nr 138).

Vintern 1695 var kungen på besök i Kungsör. Thurman skriver den 22 februari:

På norra udden vid Arbogaåns utlopp låg 1635 Ulvsunds gård (A) med sina byggnader. Norr därom är stallgården (P). På åsen ovanför syns grunderna till Johan III:s avbrutna slottsprojekt (N). Ladugården (O) ligger i anslutning till åkergärdena som delas av fägatan västerut. Nedanför den skogklädda åsen, (frukt)trädgården (Q). Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T3:201 bild 137). Bearbetning: Clas Tollin.

sistlidne lördag lät H. M:t uppkalla mig i sin egen kammare i Kungsör med allmänningskartan, hvilken H. M:t igenomsåg och hade Gudilof därav ett nådigt nöje, samt sig allernådigst tillät att allt, både hvad allmänningarna och städerna här i provinsen blifvit förrättadt, var till Hans välbehag och nådigaste vilja skett och fullbordadt. Befallte ock om Kungsörs ägor, men som H. M:t

> själf såg ogörligheten att för den myckna snön, som för några dagar sedan fallit, nu något därvid uträtta, skulle det [avmätningarna] uppskjutas till dess snön något afgår.[7]

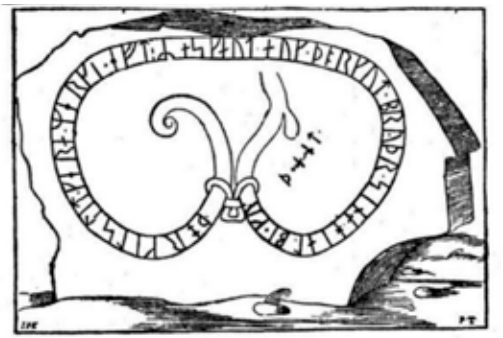
Möjligen påbörjade Thurman sitt arbete redan under våren 1695. År 1696 var hursomhelst avmätningarna slutförda och renovationen av den storskaliga kartan över Kungsörs Södra ladugård stod klar. I den omfattande textbeskrivning som ingår i akten finns 250 noteringar om kungsgårdens åker- och ängsmarker, specialodlingar och beteshagar samt ägonamn och vegetationsuppgifter. Dessutom innehåller *Notarum Explicatio* förteckningar över samtliga boställen, torp, stugor, tegelbruk och andra byggnader inklusive ett stort antal namn och yrkestitlar på innehavarna, alltifrån stalldrängar till fodermarsk och livknekt (T27-36:1).

Rumslig organisation och markanvändning

Runt 1690 låg Södra ladugårdens byggnadstomt (A) centralt i anslutning till två större åkergärden. Troligen var detta också platsen för den avhysta byn Runnas hustomter. På den så kallade Rybacken, ett impediment 300 meter sydväst om ladugården, finns ett gravfält bestående av tio runda stensättningar som bör vara resterna efter Runnas vikingatida ättebacke (RAÄ Kung Karl 118:1, L2003:1394). Bebyggelsens förhistoriska ursprung markeras även av ett runstensblock i Runstensbacken vid södra utfartsvägen.

Åkermark

Den centrala åkermarkens genomtvärades av en bäck som hade sitt utlopp i Arbogaån. Åkern brukades i tvåsäde med jorden i omväxlande träda och säde. Trädesgärdet användes som beteshage, vilket innebar ett betydande tillskott till djurens sommarbete. Västra gärdet (B) bestod till största delen av god ler- och sandblandad jord om 64 tunnland. Dessutom ingick Såggärdet (C), som bestod av 5 ⅔ tunnland sandjord. Såggärdet hade sitt namn efter en tidigare vattensåg vid ett strömfall i bäcken. Slutligen fanns en så kallad havrejord av sandblandad lättmylla på drygt 11 tunnland (D), vilket sammantaget gav 81

Runstensblocket Sö 336 fanns vid vägen till Hjälmarsund en kilometer söder om Arbogaåns utlopp. Ristningen lyder: »Torgils lät göra minnesmärket efter Asgöt och Torgöt, sina bröder. Hjälpe Gud (deras) ande!« Källa: SÖ 336.

tunnland åker. Dessutom bärgades 30 lass gärdeshö på lindor, renar och diken de år när gärdet beså̊ddes.

Öster om bäcken låg Östra gärdet (E) med god ler- och sandblandad jord till 45 ½ tunnland. Lättmylla och sandjord uppgick till 15 tunnland (F). Slutligen havreland till 9 tunnland (G). Detta gjorde sammanlagt nära 70 tunnlad åker. Vartannat år bärgades dessutom 36 lass gärdeshö på lindor, renar och diken. I södra delen av gärdet, strax öster om bäcken låg den särhägnade humlegården (H).[8]

Thurmans kommentarer om humleodlingen (H, se kartan på motsatt sida), visar på svårigheterna med att odla tysk humle i Sverige. Han noterar att humlegården »för några åhr sedan warit med swänska humblerötter anlagd« men att »då den som bäst i flor stått blifwet efter konglig maijtz allernådigste befallning förstörd och stället med brunsswishe [Braunschweig] humblerötter, af een tysk der till förskriffwen humblegårdzläggiare af nyo planterat«. Detta var olyckligt eftersom den tyska sorten »här i orthen för winterens hastige infall och kalla lufftens skull *ej* har kunnat komma till sin fulla mognad«. Därför hade humlegården nu åter blivit planterad med en svensk sort.

Vid sidan om det centrala åkergärdet fanns ett stort antal inhägnade små vretar som tillhörde olika torp och lägenheter. Vretarna var i sin tur uppdelade i två årvägar och mindre tegar, vilket måste ha krävt oproportionerligt mycket gärdsel med tillhörande underhåll i förhål-

Kungsörs Södra ladugårds åkergärde 1696. Rektangeln i norr är Ladugården (A) som troligen ligger där Runnas hustomter en gång låg. Humlegården (H) ligger öster om bäcken och norr om den tidigare sågen. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T27-36:1).

A
E
B
E
B
E
F
F
H
F
G

Den vidsträckta Sandskogsängen, som var den största slåttermarken, låg söder om Arbogaån (K, L). På Slottsholmen (A) finns rester av en medeltida borganläggning. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T27-36:1).

lande till den brukade arealen. Slåttermarken låg framför allt i väster. Störst var Sandskogsängen, vars hårdvallsdel på 214 tunnland (I) avkastade 117 sommarlass hö.[9] Den fuktigare starrvallsdelen (K) gav 379 lass och den sanka ängsbiten med fräkenbotten (L) gav 68 lass, eller sammanlagt 664 lass.

Fem hölador är utritade i östra delen av ängen. Troligen fanns det betydligt fler lador som dock inte redovisas på kartan. De mindre ängarna var Slottsholmen (M) som gav 15 lass och Hjälpeholmen (N) med 36 lass.[10] Dessutom i fanns slåttermarken Uddhagen (Q, R) i nordöst som avkastade 81 lass.

Detta gör totalt 786 lass ängshö, därtill ska läggas 34 lass gärdeshö, vilket innebär en höskörd på 820 lass vid medelmåttiga år. I Mälardalen krävde en ko cirka 4 lass för vinterstallningen. Det fanns således hö för 213 kor eller motsvarande på Södra Kungsladugården. Proportionen mellan ytan besådd åker och höskörd visar att tyngdpunkten i Södra Kungsladugårdens ekonomi vilade på slåttermarken. Förutom vinterstallningen av kor och dragdjur avsattes, med tanke på antalet stalldrängar och hovslagare, förmodligen en stor del av höskörden till hästfoder.

Beteshagar

Karins hage (S) väster om Västra gärdet var beväxt med en del gran, ale och buskar. Då kungsgårdsåkern brukades vår och höst fanns bete för 12 par oxar. I övrigt användes Karins hage till bete för böndernas hästar när de utförde sina dagsverken.

Sågareängen (T) låg söder om Västra gärdet och kunde föda 3 à 4 kreatur. Hagen disponerades av humlegårdsmästaren.

Skog och utmark

Utmarken (U) låg i sydväst och var liten i förhållande till åkern och särskilt ängen. Dessutom var ett tiotal torp och lägenheter anlagda på de bästa delarna. Torparna hade sina betesdjur på utmarken och tog även virke till gärdsel och vedbrand. Utmarken saknade timmerskog, näverskog och ollonskog. I öster fanns ett annat utmarksstycke i form av en större nord–sydlig hög sandås (W), där det endast växte några tallbuskar. Det är oklart om det var här Kungsladugårdens hästar och boskap hade sitt sommarbete, möjligen var det på gräsmarkerna på norra sidan.

Fiske

I textbeskrivningen till Thurmans karta står att det fasta fisket bestod av katsor, ryssjor och mjärdar i Arbogaån, som med kungligt tillstånd fick nyttjas av folket på Kungsörs backe. Flera fisksorter omtalas; gös, gädda, braxen, lake, abborre, sik, »tjockfjällingar«, id, ål, nors och annan småfisk. Kungl. Maj:t hade för egen del behållit 2 katsor i ån liksom ensamrätten till laxfisket efter vårens islossning.

Boställen, torp och lägenheter

Förutom huvudgården fanns flera bebyggelser av varierande storlek och funktion på ägorna.

Per Andersson Frestares hus

Per Andersson Frestare (1642 till 1716) stod Karl XI nära. Han blev kungens livknekt (närmast livvakt) 1671. Frestare var även kungens förtroendeman på Strömsholms slott. Han ligger begravd och balsamerad

Utmarken (U) låg i sydvästra delen av ägoområdet och användes främst av angränsande torp och lägenheter »nu mehrendehls uthuggen ähr, beståendes elliest, allenast af små skog till wed och gierdzell tienlig«. Södra Kungsladugårdens behov av sommarbete, timmer, gärdselvirke och vedbrand måste sökas på annat håll.
Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T27-36:1).

i Kungsörs kyrka. På Karl XII:s inrådan sattes en marmorskiva upp med texten: »Thetta epithaphium är upprättadt öfver sahl. kongl. Lijffkneckten ehrborne och högaktadt Herr Pehr Frestare, som i Herranom afsomnade i Kungsöhr then 18 Jan. 1716.«

Per Frestare fick enligt ett kungligt brev utan avgift disponera ett hus med ägor mellan Torpavägen och mälarfjärden Galten, strax väster om tegelladorna. I ägorna ingick en (frukt)trädgård, en kålgård och en humlegård samt fyra små vretar med sammanlagt 2 ½ tunnland åker.

År 1671 gifte Frestare sig med Carin Persdotter. Paret fick sju barn men Carin dog i barnsäng vid siste sonens födelse. Han gifte om sig 1688 med den 23 år yngre Elisabet Falck och tillsammans fick de tio barn.

Per Andersson Frestares nära relation till kungen visas av att han trots sitt enkla ursprung porträtterades av hovmålaren David Klöcker Ehrenstrahl. *Foto: Wikimedia Commons.*

Kaplansbostället/prästgården

Under Karl XI:s tid ökade Kungsörs befolkning och som tidigare nämnts bröts det växande samhället kring Södra Kungsladugården ut ur Torpa socken 1700 och socknen Kung Karl bildades. En ny stor centralkyrka uppfördes där på 1690-talet efter ritningar av Nikodemus Tessin d.y.

Redan på Johan III:s tid hade där funnits ett kapell som betjänades av en kaplan (hjälppräst), vilken hade sin bostad på Kaplanstorpet intill Östra gärdet. Till torpet hörde två mindre åkervretar. För att skapa en bärkraftig prästgård av kaplansbostället tillfördes på 1690-talet åtskilliga vretar och markstycken som tidigare hade disponerats av andra. Påfallande många änkor bidrog. Till kaplansägorna lades en del av Krögare-änkans vret, Markus Jägares änkas vret, Olof Snickares änkas vret, stalldrängen Jöran [?]undz änkas tomt, en grästäppa som hade tillhört Hend[?] änka, en vret som förut hade tillhört kyrkoherde herr Olai änka, Slåtorpets vret, en vret som hade tillhört Kungsörs

Per Andersson Frestares hustomt (106) låg mellan Galten och vägen till Torpa, Dessutom disponerade han en trädgård (107), en humlegård (112) och några åkertäppor (108–111). Tegelslagarens lilla stuga och tomt (118) gränsade till Frestares trädgård och på andra sidan vägen låg tegelugnen (114). De långa byggnaderna är tegellador (115–116). Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T27-36:1).

krog, stalldrängen Lars Bloms och spögubbens hustomter, stalldrängen Johans vret, stalldrängen Mats Jonssons torp med två vretar, dessutom en del av Sågarehagen som hade bete för två à tre kreatur.

På Kungl. Maj:ts order bildades på så sätt ett prästboställe med ett sammanhängande ägoområde mellan Östra gärdet och landsvägen söderut. Någon äng ingick inte och åkern på 18 tunnland var i minsta laget, så bostället kompletterades med tre torp, nämligen Lars Hansons torp i sydväst och Per Fiskares torp vid vägen till Öja kyrka i öster, samt i söder det tidigare Gråtorpet (gården Gersillas utmark) som i sin helhet inhägnades till äng. Den nytillkomna prästgården disponerade därmed 24 tunnland åker och äng till 40 lass hö.

Kungsörs krog

Kungsörs krog innehades mot rusttjänstränta av änkan [...] zdotter. Krogen, eller gästgivargården, låg nära överfarten över Arbogaån och den punkt där vägarna från öster, väster och söder möttes. I anslutning till hustomten fanns brygghuset och en liten humlegård samt en ruddamm. Intill fanns även några små täppor och en liten kålgård. Större delen av ägorna bildade ett sammanhängande stycke söder om Klockargården, cirka 500 meter från själva krogen. Även denna fastighet

hade tillskapats av ett antal mindre jordstycken. Således ingick en del av Kaplansvreten, en vret från Slängtorpet och en åker som var upptagen av Sågarhagen. Dessutom tilldelades krogen slåttermarken Lisleängen (Lillängen), på 8 tunnland med god hårdvall som avkastade 2 ½ lass per tunnland, och en del av Storängen, med dels en medelmåttig hårdvall på 8 ½ tunnland, som gav två lass per tunnland, dels den övriga delen om 5 ½ tunnland som bestod av mager hårdvall beväxt med ung skog på flera ställen. Krogen disponerade därmed drygt 8 tunnland åker och äng till 41 lass hö. Dessutom ingick Sågarhagen med ett tämligen gott bete som årligen kunde föda 18 à 20 kreatur. Här fanns också en gammal karpdamm. Antagligen användes det mesta höet och betet till skjutshästarna.

Skattlagda nybyggen

Gården Gersilla låg söder om det centrala åkergärdet och var från början ett avgärdahemman till Runna. Thurman noterar att Gersilla var ¼ kronohemman om 2 öresland, och att det var köpt och utbrutet Kungsörs Södra Kungsladugårds ägor enligt ett kungligt brev daterat den 1 mars 1632. Gården beboddes på 1690-talet av humlegårdsläggaren, som också ägde besittningsrätten. Åkern uppgick till 16 ½ tunnland och ängen avkastade 14 ½ lass hö. Utmarken gränsade till Råsta skattehemman och var »öfwer allt bergig, stenig och oländig hwar uthi allenast knapt giersell [kunde hämtas]«.

Gården Slokärr skattade som ⅛ kronohemman och var troligen upptagen på utmarken i sydväst. Åkern uppgick till 6 ⅓ tunnland och ängen gav 10 lass hö.

Gården Täkten låg på Granhammars sida om rågången i sydväst men var redovisad både på kartan och i textbeskrivningen. Täkten räknades kameralt för ⅛ kronohemman rustningsstam, men verkade trots det låga hemmanstalet relativt välbeställd. Gården hade nära 11 tunnland åker och hö till 32 lass. En avröjd hage, delvis beväxt med ung alskog kunde föda 12 kreatur. Därutöver fanns en humlegård med 100 stänger och en liten ruddamm. Samtliga nybyggen brukade i likhet med övrig bebyggelse åkern i tvåsäde, varför den årligt besådda åkern endast var hälften så stor. Trädesgärdet användes som beteshage.

Cappellans
Bohles Ägor:
Rytt:
Gästgifwaregårdens
Ägor:

De på Karl XI:s tid nybildade fastigheterna Kaplansgården och Gästgivargården bröts ut ur Södra Kungsladugården. Ägorna låg mellan Östra åkergärdet och den stora sandbacken. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T27-26:6, 1809).

Kungsörs backe

Området i öster utgjordes av Kungsörs backe, som i öster gränsade till byarna Stora och Lilla Skillinge samt Malmberga. Här låg de flesta stugorna och boställena för arbetsfolket samt Kungsörs kapell, klockstapeln och den under 1690-talet uppförda kyrkan. Fodermarsken Jonas [?] ens hustomt var granne med Kungsörs krog. Jonas hade fått kungligt brev på att, tillsammans med sin hustru, under sin livstid utan kostnad få disponera lägenheten.

Bollijtorp och hovstallmästaren

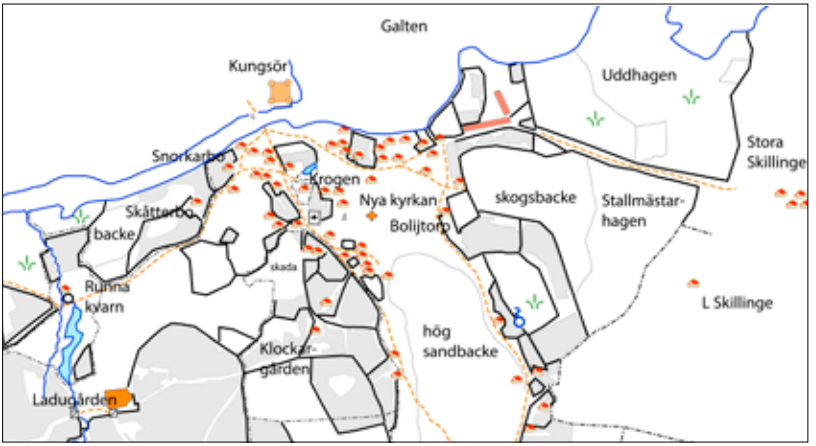
Bollijtorps hus och trädgård var reserverade för stallmästare Reutercrantz vid hovets besök på Kungsör. Släkten var knuten till Strömsholm och Kungsör och levererade flera hovstallmästare. Mårten Reutercrantz (död 1680) »lärde Karl XI att rida«. Esbjörn Reutercrantz blev hovstallmästare vid Strömsholms och Ulvsunds stallstat 1669 och fick avsked först 1714. Bollijtorpets övriga ägor hade efter »kongl maijtz befallning« blivit utlagde under Stallmästarhagen till mulbete.

Bebyggelse med dagsverksskyldighet

Fjorton av de underliggande bebyggelserna gav arrende i form av dagsverken, vars antal stod i proportion till de disponibla ägornas storlek. Dagsverkstorpen ålades att utföra från två dagsverken per vecka, det vill säga 104 dagsverken per år och torp, till blygsamma 8 ½ dagsverke per år och torp.

Skåtterbo innehades tidigare av fatabur shustru Christina Selle, som 1674 hade fått livstidsfrihet för torpet. Det beboddes »nu« av hingstridaren Johan Ljunggren mot två dagsverken per vecka. De underliggande ägorna bestod av 4 ⅓ tunnland åker och äng till 4 lass hö. Dessutom ingick en hage med årligt bete för 4 kreatur.

Runna kvarn disponerades av den före detta hovsmeden Gerdt von

Renritning av Kungsörs backe efter Thurmans karta. Grått visar åker, svarta linjer hägnader. Sammanlagt redovisas ett femtiotal torp och lägenheter på södra sidan om Arbogaån. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T27-36:1). Bearbetning: Clas Tollin.

Brehmen mot 2 dagsverken per vecka. De underliggande ägorna bestod av 4 ¾ tunnland åker och äng till 6 lass hö.

Även byggmästare Olof Perssons torp disponerades mot 2 dagsverken per vecka. Till torpet hörde 3 ¾ tunnland åker och äng till 4 lass hö, samt en beteshage som räckte till 6 à 8 kreatur.

Nils Gladas torps arrende var 1 dagsverke per vecka. De underliggande ägorna var 1 ¾ tunnland åker och äng till 6 lass hö.

Såg Måns torp disponerades även det mot 1 dagsverke per vecka.

Snårkarbotorp hade disponerats av jägaren Esbjörn Kort men brukades av kockgesällen Anders Holm mot ½ dagsverke per vecka. Detsamma betalade Anders Andersson för sitt torp.

Lans Hinderssons arrende var 17 dagsverken per år för sitt torp.

Per Markus änka och Hans Ingevaldsson erlade 13 dagsverken per år för sina stugor.

Anders Svart och Kungsörs drängfogde Per Persson Hult skulle utföra 8 ½ dagsverken per år. Per Person disponerade även en liten vret.

Sammanlagt levererade dagsverkstorpen 562 årliga dagsverken. Innehavarna var inte främst jordtorpare utan hade yrkestitlar som drängfogde, hingstridare, hovsmed, jägare och kockgesäll.

Från färjestället vid Arbogaåns utlopp gick landsvägen österut till Torpa socken, söderut till Hjälmarsund och västerut till Arboga. Till krogen eller gästgivargården (58) hörde ett brygghus, en ruddamm och en humlegård. Fodermarsken disponerade tomten norr om krogen (55). Länsmannens boställe (50) låg närmare ån. Kapellet (87) var omgivet av en bogårdsmur och på höjden i öster låg den korsformiga Nya kyrkan.
Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T27-36:1).

Hus med endast tomt och någon liten vret

Förutom dagsverkstorpen kunde Kungsgårdens arbetsfolk och änkor disponera en stuga med tomt och ibland även en minimal vret.

Detta gällde tomterna till kläd[?]drängen Lars Gillberg, länsman Per Jonsson, älg- och björnvaktaren Per Elgfält, konduktören Tobias Wennerberg, smeden Staffan Lang, byggnings-skrivaren An[ders] Karlssons änka, Jan Larssons änka, skomakaren Lars [?], stalldrängen Joen [?], Markus Jägares änka, Johan Orre, stalldrängen Erik Hansson, stalldrängen Anders Ibraham Skomakare, stalldrängen Jo[han]

och stalldrängen J. Till Tallback Nillses torp. På östra delen av Stora Sandbacken hörde en minimal vret vid östra Öja-vägen. Dessutom är två stugtomter utritade utan innehavarnas namn.

Stugor utan tomt

Till det riktigt fattiga arbetsfolket hörde förmodligen de personer vars stugor varken hade tomt eller andra ägor. Exempel på dessa är skogvaktaren Lars Vass, profossen Anders (bödel) och Jakob Andersson som hade sina stugor på den bergiga backen mellan Arbogaån och Kaplansgården. På backen väster om Per Frestares hustomt låg stalldrängarna Olof Skaks och Johan Borgs stugor. Där fanns även stugorna som beboddes av Mats Skaffares änka, Torsten stalldrängs änka och Per Persson smeds änka. Stalldrängen Anders Staffansson Bark[?] s stuga låg vid norra änden av den stora sandbacken. Detsamma gäller gamla tegelslagarens stuga och Slängtorpet »som inte har några ägor«. Även Färjkarlsstugan och Olof Jägares torp saknade ägor. Längst i söder vid rågången mot Lockmora hade tidigare funnits två av »kungl. Majt raserade« stugor.

Arbetsfolk med olika kompetenser

Yrkestitlarna avspeglar den mångsidiga verksamheten på Södra Kungsladugården under 1690-talet. De många stalldrängarna, liksom titlar som hingstridare, hovsmed, fodermarsk och stallmästare, utvisar betydelsen av hästavel och rytteri. Jakten företräddes av titlar som jägare samt älg- och björnfogde. Därutöver fanns hantverkare och liknande som tegelslagare, smed, skomakare, fiskare, färjkarl och kock. Änkorna identifierades oftast av sina döda mäns yrken, men gästgiverirörelsen Kungsörs krog drevs av en kvinna. Dessutom fanns ett socioekonomiskt mellanskikt representerat i titlar som kaplan, länsman, arbetsledare, konduktör (uppsyningsman för till exempel kronobyggen) samt byggningsskrivare.

Söder om kyrkan och Kungsörs backe delades kungsgårdsägorna av en hög sandås (W). I anslutning till vägarna till Öja kyrka på ömse sidor om åsen fanns en rad stugor, lägenheter och torp. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T27-36:1).

Början till en urbanisering

Kungsgården Kungsör/Ulvesund var en central plats för kungamakten vid 1600-talets slut. Själva slottet med dess bostäder och representationsvåningar låg på Norra Kungsladugårdens ägor som dock hade mindre ekonomisk betydelse än Södra Kungsladugården. Norra Kungsladugårdens åker var i början av 1700-talet fördelad på 165 lotter som disponerades av byar i Valla, Odensvi, Köpings och Kungs-Barkarö socknar (T28-13:3, 1722). Särskilt värdefulla var de vidsträckta slåtter- och betesmarkerna väster om Jägaråsen.

Även om slottet låg på norra sidan om Arbogaån och en del tjänstefolk och arbetskraft bodde där var det området på södra sidan om ån

Kungsörs kyrka uppfördes 1690 till 1694 efter ritningar av Nikodemus Tessin d.y. Vid denna tid bildades även Kung Karls socken genom en utbrytning från Torpa socken. *Foto: Clas Tollin.*

som expanderade. Förutom den agrara produktionen skedde en begynnande urbanisering av Kungsörs backe. Utbrytningen från Torpa socken och bygget av den nya storslagna kyrkan talar för ett blivande stadssamhälle och en betydande befolkning, särskilt vid hovets besök.

Endast utifrån kartmaterialet och dess textbeskrivningar är det svårt att uppskatta antalet boende vid 1600-talets slut. I vissa stugor bodde bara en ensam änka, medan andra familjer var stora, Per Frestare och Elisabet Falck hade exempelvis tio barn. När Karl XI och hovet besökte Kungsör fördubblades förmodligen befolkningen.

Karl XI:s död 1697 och stormaktstidens definitiva slut 1721 innebar ett tvärt slut för Kungsörs utveckling. Någon stad blev inte byggd, och det var först med järnvägen och industrialiseringen som urbaniseringen återupptogs, vilket ledde till att Kungsörs köping bildades 1907.

NOTER

1 DMS 2:8, s. 105 f.; DMS 9:1, s. 237–255.
2 Björklund in press, s. 8.
3 I början av 1600-talet överfördes Säterbo och Torpa socknar från Västerrekarne till Åkerbo härad. Kung Karls socken är i sin tur en utbrytning från Torpa socken o. 1700 och 1777, se Lagerstedt 1973, s. 24, s. 104; Almquist 1917, s. 257, 284–296.
4 Tollin 2021, s. 274 f.; karta s. 375. En senare anteckning anger: »afmätt af Johan Larsson Groth wid år 1651«, vilket årtal är felaktigt eftersom Johan Larsson avgick som lantmätare i Södermanland 1648 (T3:201 bild 196).
5 År 1695 blev Frijman överfallen i tjänsten av bönder i Skinnskatteberg. Han arbetade sedan på Gotland men avskedades 1704 som oduglig.
6 Den ogifte Olof Thurman påminndes i slutet av 1690-talet av direktör Transköld om att redovisa sina förrättningar av Arboga och Köpings stadsägor. Möjligen hade han förlorat kartorna eller liknande, vilket kunde ha fått ödesdigra konsekvenser. Thurman lämnade sitt kvarter i Arboga i februari 1698 och syntes aldrig mer till.
7 Ekstrand 1896–1903, s. 89.
8 Detta kan jämföras med Johan Larssons karta o. 1635 som anger åker första året till 59 tunnland och andra året till 60 tunnland plus några mindre vretar (T3:269).
9 Ett sommarlass motsvarar ca 212 kilo. Ett vinterlass = två sommarlass.
10 På Slottsholmen finns rester av ett medeltida fäste, troligen en kastal (RAÄ Kung Karl 5:1, L2003:1156). Borgen har behandlats av Lovén 1996, s. 303 ff.

REFERENSER

Lantmäteristyrelsens arkiv
Aktsignum T28-13:1, T27-36:1
Geometrisk jordebok T3
Aktsignum T3:195 bild 131, T3:201 bild 137, T3:268, 269 bild 203, 204, T3:271.
Riksantikvarieämbetets databas Fornsök, RAÄ, Kung Karls socken 118:1, L2003:1394.

FÖRKORTNINGAR
DMS = Det medeltida Sverige
RAÄ = Riksantikvarieämbetet
SÖ = Södermanland

Almquist, Johan Axel 1917. *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630. Med särskild hänsyn till den kamerala indelningen*, Stockholm: Norstedts.
DMS 9:1 *Åkerbo härad*, red. Annika Björklund, Stockholm: Riksarkivet.
DMS 2:8 *Rekarne härad, Torshälla stad*, red. Christian Lovén & Kaj Janzon, Stockholm: Riksarkivet.
Ekstrand, Viktor 1896–1903. *Svenska landtmätare. Biografisk förteckning. Saml. 1, 1628–1900*, Stockholm: Sveriges lantmätareförening.
Lagerstedt, Torsten 1973. *Den civila lokalförvaltningens gränser 1630–1952*, Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet 24.
Lovén, Christian 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*, Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
Södermanlands runinskrifter 1924–1936, Sö 336: inskrift publicerad i Erik Brate & Elias Wesén red., *Sveriges runinskrifter*, band 3, Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien.
Tollin, Clas 2021. *Sveriges kartor och lantmätare 1628 till 1680. Från idé till tolvtusen kartor*, Antikvariska serien 58/Skrifter utgivna av Riksarkivet 43, Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien & Riksarkivet.